

Araştırma Makalesi/Research Article

XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi

Duygu Atasoy*

(ORCID: 0000-0002-8773-7915)

Makale Gönderim Tarihi

04.11.2022

Makale Kabul Tarihi

23.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Atasoy, D., "XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1292-1319.

APA: Atasoy, D. (2022). XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1292-1319.

Öz

Türkistan bölgesi, eski tarihlerden beri Türklerin önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur. Bu bölgede birçok Türk şehri kurulmuş ve Türk tarihinde önemli bir bölge haline gelmiştir. Türkistan'da yer alan Hive şehri, bölgenin önemli şehirlerinden biri olması nedeniyle birçok misyon tarafından ziyaret edilmiştir. Bu misyonlardan biri de Nikolay Nikolayeviç Muraviev'dir. Bu çalışmayla birlikte N. N. Muraviev'in gözünden XIX. yüzyılda Hive şehri ele alınacaktır. Çalışma kapsamında öncelikle Türkistan Hanlıklarının şehir yapısı ele alınmış ardından Hive Şehri'nin fiziki yapısı, etnik yapısı ve nüfusu, ticari ve iktisadi hayatı ve sosyal ve entelektüel hayatı incelenmiştir. Temel kaynak olarak, bölgeye görev amaçlı giden ve raporunda Hive hakkında detaylı bilgi

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, d.atasoy1996@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of the History of Modern Age, Türkiye.

veren N. N. Muraviev'in Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820 eseri seçilmiştir. Muraviev'in Hive'yi ziyaret ettiği dönem göz önünde bulundurularak, konu XIX. yüzyıla sınırlandırılmıştır. Çeşitli misyonların aktardığı bilgiler incelenerek Hive şehrinin bir analizi yapılmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında Hive'nin XIX. yüzyılda ticari, mimari ve entelektüel açısından oldukça gelişmiş olduğu ve ortak kimliği sağlayan İslamiyet ile beraber kazanılan ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışının şehir dokusuna yansımış olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hive Şehri, Şehir Tarihi, Türkistan Hanlıkları, Nikolay Nikalayeviç Muraviev.

Khiva in the 19th Century: A City Portrait from the Eyes of Nikolay Nikalayeviç Muraviev

Abstract

The region, called the Turkestan, has been one of the important settlement areas of the Turks since ancient times. Many Turkish cities were established in this region and it has become an important region in Turkish history. The city of Khiva, located in Turkestan, has been visited by many people because it is one of the important cities of the region. One of these missions was Nikolay Nikalayeviç Muraviev. With this work, the Khiva city in the XIX century will be discussed through the eyes of N. N. Muraviev. In this study, XIX. century Khiva will be discussed. Within the scope of the study, firstly the city structure of the Turkestan Khanates was discussed, then the physical appearance, ethnic structure and population, commercial and economic life and social and intellectual life of the City of Khiva were examined. As the main source, N. N. Muraviev's work Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820, who went to the region for a mission and gave detailed information about Khiva in his report, was chosen. Considering the period when Muraviev visited Khiva, the subject is XIX. century limited. In this study, it is seen that the common thought system and understanding of life gained with Islam, which provided a common identity in the XIX century, is reflected in the urban fabric.

Keywords: Khiva City, City History, Turkestan Khanates, Nikolay Nikalayeviç Muraviev.

Giriş

Hive, Orta Çağ ve Yeni Çağ'da Orta Asya'nın siyasi ve kültürel bakımdan önemli merkezlerinden biri olan Harezmi bölgesinde bulunan şehirlerden biridir. Orta Asya'nın büyük bir bölümü göçebe hayatı şart

kılsa da Hive, Amu-Derya sayesinde, bu bölge çöller içerisinde bulunan verimli bir vaha görünümüne sahiptir ve burada yaşayanlara verimli topraklar sunmuştur. Amu-Derya'nın aşağı mecrasından Aral Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Öte yandan çevresindeki çöller sayesinde işgali zorlaşmış, coğrafi özellikleri Hive'nin tarihsel sürecinin belirleyicisi olmuştur.

Hanlık kendisini çevreleyen geniş çöller sayesinde, komşu devletlerin aksine, kompakt ve ulaşımı zor bir bölgede yer almaktadır. Çöller ile çevrili tek bir vaha görünümündeki Hive Hanlığı, coğrafyasının sunduğu imkanlardan son derece yararlanmıştı. Bu coğrafi özelliği hem geniş çöllerin büyük ordular tarafından aşılmasının önüne geçerek Hive'nin işgalini zorlaştırmakta hem de Hive halkının kültürüne bağlı ve dışa kapalı yaşam tarzını desteklemektedir. Ulaşımı zor olan ve misafire açık olmayan bu bölge ve halkı, Batı'da daima merak konusu olmuştur. Batı'nın Doğu'ya olan bu merakı nedeniyle bölge başta seyyahlar ve askeri görevliler olmak üzere birtakım kişiler tarafından ziyaret edilmiştir. Bunlardan biri Nikolay Nikolayeviç Muraviev'dir. Rus ordusuna hizmet etmiş köklü bir aileden gelmektedir. Muraviev, Gürcistan Askeri Valisi ve Rus İmparatorluk Servisi Piyade Genel Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov'un bölgede yaşayan göçebe Türkmenlerle dostane ilişkiler kurma ve Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısına bir sefer gönderme projesi kapsamında Hive bölgesine gönderilmiştir. Bu proje kapsamında Muraviev Hazar'ın doğu kıyısının bir araştırmasını yapacaktır. Fakat bu görevine ek olarak Hive'ye tek başına ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını vermek ile de görevlendirilmiştir. Muraviev burada Muhammed Rahim Han ile görüşmek, ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını yapmak, kıyıların coğrafi bir tanımını derlemek, madenler hakkında bilgi vermek ve Hindistan'a olası rotaları keşfetmek gibi sorumluluklarını yerine getirmiştir. Yolculuğu sırasında bir seyahat raporu tutarak Hive hakkında birçok bilgi kaydetmiştir. Bu rapor (Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820) Hive şehri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Hive Şehri

Arkeolojik kalıntılara göre VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan döneminde kurulmuş olan Hive'nin antik ismi Hivak'tır. Hive ismi X.

yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır¹ Şehir 1221 yılından itibaren Moğol, 1388 yılından itibaren de Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştır.² 1506 yılında Şibanîler tarafından ele geçirilmiştir.³ XVI. yüzyılın sonlarında Hive, Hanlığın başkenti olmuştur.⁴

Harezmi ele geçiren Yedigâr Han'ın oğulları Balbars Han ve İlbars Han 1511 yılında Hive Hanlığını kurmuşlardır. İlbars'ın hakimiyeti ardından birtakım iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bunun neticesinde Özbek Hanı Ubeydullah 1538 yılında hanlığı istila etmiştir. Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han 1593 yılında Harezmi'e girmiştir. Hacı Muhammed Han'ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han'ın dönemi (1603-1623) hanlığın tekrardan dirilme dönemi olarak nitelendirilebilir. Arap Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu İsfendiyar geçmiştir. İsfendiyar Han'dan sonra, 1663 yılına kadar Ebûlgazi Bahadır, ondan sonra ise 1687 yılına kadar oğlu Enuşe Han Hive Hanlığı yönetmiştir.

1687 senesinde Buharalılar Hive'ye girmiştir. Buhara Hükümdarı Subhan Kulu Han, Harezmi'nin başına Şah Niyaz Işık Ağa'yı getirerek Hive'yi ele geçirmek istediye de Harezmi'e vali tayin edilen Şah Niyaz müstakil hareket etmiş, hatta Rus Çarı I. Petro'dan yardım talep etmiştir. Bu talebin herhangi bir etkisi olmamıştır. İlerleyen süreçte Arap Muhammed hem Şah Niyaz'ı ortadan kaldırmış hem de Harezmi'deki Buhara hakimiyetine son vermiştir. Ayrıca Şir Gazi Han da Çar Petro'nun Hive'ye gönderdiği 750 kişilik kuvveti etkisiz hale getirmiştir. Şir Gazi Han'ın öldürülmesi üzerine 1728 yılında İlbars Han başa geçmiştir.⁵

İlerleyen süreçte Hive karışıklık bir dönem içerisine girmiştir. Abdullah Han'a galip gelen Şir Gazi Han'ın yeğeni Timur Gazi Han 1758 yılında Hive tahtına geçmiştir. Nitekim Muhammed Emin İnak, 1763 yılında Timur Gazi Han'ı öldürmüş, yerine ise Gaib Han'ın küçük oğlu

¹ Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (2013), s.766.

² Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 18 (1998), s. 167.

³ Vurgun, a.g.m., s.767.

⁴ V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006, s.11.

⁵ Saray, a.g.m., s.167.

Ebülğazi'yi getirmiştir. Fakat Ebülğazi'nin başa geldiği bu dönemde tüm yetkiler Muhammed Emin'in elinde bulunmaktadır. Daha sonra Muhammed Emin'in oğlu İvaz Beg yönetimi ele geçirmiştir. İvaz Beg'in kabileci bir tutum sergilemesi iç karışıklığa sebep olmuştur. Onun kabileler arasında taraf tutması neticesinde Yomut Türkmenleri ayaklanmış ve bu durum Özbek ve Türkmen boyları arasında halihazırdaki rekabeti körüklemiştir. Bu durum ilerleyen süreçte başta Rusya olmak üzere Hive Hanlığının dış düşmanlarına yaramıştır. İvaz Han'ın 1804 yılında ölmesi üzerine yerine İltüzer geçmiştir. İltüzer'in 1804 yılında tahtta bulunan Ebülğazi'yi uzaklaştırdığı ve hanlığını ilan ettiği bilinmektedir. İltüzer Han'ın saltanatı kısa sürmüştür, 1806 yılında yerine kardeşi ve halefi olan Muhammed Rahim Han geçmiştir.⁶ 1806-1825 tarihleri arasında yönetimde kalan Muhammed Rahim Han bu sülalenin ön plana çıkan isimlerinden birisidir. Hive Hanlığı'nı canlandırmak için mücadele etmiştir. Onun Hanlığı canlandırma yönündeki bu çabaları sırasında sert bir yönetim uyguladığı görülmektedir. Bu dönemde bürokratik düzeyde önemli faaliyetler yürütülmüş ve birtakım yeni düzenlemeler yapılmıştır.⁷ Muhammed Rahim Han'ın mücadelelerinin de etkisi ile ondan sonra yerine geçen oğlu Allahkulu Han'ın (1825-1842) saltanat dönemi Hive Hanlığının en iyi dönemlerinden birini haline gelmiştir. 1839-1841 yılları arasında Hive Rus tehlikesi altında kalsa da bu işgal teşebbüsleri etkisiz hale getirilmiştir.⁸

Ruslar Hive Hanlığını Türkistan'a inme önündeki en büyük engel olarak görmekteydiler. 1839 yılında General Perovsky kumandasında 13.000 kişiden oluşan bir kuvveti Hive'ye göndermişlerdir. Fakat savaşı kaybederek Orenburg'a geri çekilmişlerdir. Rusların Türkistan ve Hive'yi işgalinin Hindistan'daki hakimiyetlerinin tehdit edeceğini düşünen İngilizler, Rus esirlerin serbest bırakılması için Allahkulu Han'ı ikna etmişler ve bu gelişmenin ardından Ruslar kuvvetlerini geri çekmişlerdir. 1846 yılında Muhammed Emin, Rahim Kulu'nun yerine geçmiştir. 1855 yılında Hive ordusu Türkmen kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgi

⁶ Saray, a.g.m., s.167.

⁷ Mehmet Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, (2019), s.23.

⁸ Vurgun, a.g.m., s.767.

yaşamış, Muhammed Emin Han öldürülmüş ve yerine Abdullah Han geçmiştir. Hive hanlarının Türkmenler ile meşgul olmasından yararlanan Ruslar Güney Kazakistan topraklarını ele geçirerek Aral gölünün kuzey sahiline kadar inmişlerdir. Yine aynı sene yılında Hive tahtına geçen Kutluk Murad Han birlik sağlama konusunda başarılı olamamıştır. 1856 yılında Kutluk Murad'ın vefatı üzerine yerine Muhammed Rahim Han'ın oğlu Said Muhammed Han geçmiştir.

İgnatiyev başkanlığındaki Rus heyeti 1858 yılında Hive'yi ziyaret ettiği zaman Yomut isyanı kısmen bastırılmış durumdadır. Fakat yaşanan bu iç karışıklıklar Hive'yi oldukça zayıflarmıştır. Said Muhammed'in 1864 yılında vefat etmesinin ardından yerine Said Muhammed Rahim Bahadır Han geçmiştir. Ayrıca, 1856-1864 yılları arasında Kuzey ve Kuzeybatı Hokand'ı işgal etmişlerdir. 1866 yılına kadar Hokand'ın geri kalan bölümünü ve 1868 yılına kadar Buhara topraklarının dörtte üçünü işgal etmişlerdir.⁹ Coğrafi konumunun avantajı nedeniyle işgal edilmesi zor olan Hive, Ruslar tarafından ancak 1873 yılında ele geçirilebilmiştir. Hive'nin ele geçirilmesi ile Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarının işgalini tamamlamıştır. Böylece Amu-Derya nehrini kontrol altına almış ve İngilizlere karşı stratejik bir üstünlük sağlamışlardır.¹⁰

1918 yılında Hanlık Yomut Türkmenlerinin reisi olan Cüneyd Han tarafından ele geçirilmiştir. Son Han'ın tahttan çekildiği ve Hanlığın Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti ilan edildiği 1920 yılına kadar büyük ölçüde bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹ 1924 yılında ise Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'ne son verilerek topraklar Harezmi, Özbekistan, Türkmenistan, Kara Kalpakistan arasında paylaşmıştır.¹²

Şehrin Fiziki Yapısı

Çalışma kapsamında Hive şehrinin fiziki yapısını incelemeyen önce "Şehir" kavramını tanımlamakta fayda vardır. Farsça "şehr" kavramı, çalışma yaşında olan nüfusun çoğunun ticaret, sanayi ve yönetim gibi işler ile uğraştığı büyük merkezleri ifade etmektedir. Şehirler sosyal

⁹ Saray, a.g.m., s.168-169.

¹⁰ Vurgun, a.g.m., s.767.

¹¹ V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, a.g.e., s.11.

¹² Saray, a.g.m., s.170.

yaşamın tüm yönlerini kapsamakta olan birtakım faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin olduğu yerleşim birimleridir. Bu yerleşim birimleri fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal yaşamın merkezi konumundadırlar.¹³

Hive Hanlığı'nın başkenti olan Hive şehri, Amu-Derya'dan ayrılan iki kanal üzerine inşa edilmiştir. Şehrin etrafı bağ ve bahçeler ile çevrilidir ve yollar sık ağaçların arasından açılmıştır. Surların dışında oldukça uzun kavak ağaçları bulunmaktadır. Fakat şehrin dış görüntüsü ile iç görüntüsü arasında farklılıklar vardır. Surların dışındaki görüntünün aksine şehrin içi sadedir.¹⁴ Surun içerisinde camiler, saray, pazar ve çarşılar, fabrika ve atölyeler bulunmaktadır.¹⁵ 1863 yılında Hive'ye giden Vambery, şehri kale (iç kale) ve asıl şehir (dış kale) olmak üzere iki bölümde değerlendirmiştir. İç kale içerisinde beş ve dış kalede ise on mahallenin bulunduğunu, çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Nazımov, şehrin su ile dolu bir hendekle çevrelendiğini ve özel yapılmış olan bir köprüyle kaleye giriş sağlandığını ifade etmektedir. Nazımov'un çizmiş olduğu Hive haritasına göre ana cadde şehri kuzey ve güney olarak ikiye ayırmaktadır. Güney bölümünde dört cadde ve dokuz mahalle, kuzey bölümünde ise üç cadde ve sekiz mahalle bulunmaktadır.¹⁷

Dikdörtgen şekle sahip olan iç kale, kuzeyden güneye yaklaşık 650 m ve batıdan doğuya yaklaşık 400m uzunluğundadır. Yaklaşık 5-6 m kalınlığında ve yaklaşık 7-8 m yüksekliğinde kerpiç duvar ile çevrilmiştir. Başlangıçta kuzey, batı ve doğu duvarlarında birer tane olmak üzere toplam üç kapısı olan kaleye 1858-1867 yıllarında, dördüncü bir güney

¹³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 38 (2010), s. 441.

¹⁴ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Artık Yayınları, İstanbul, 1998, s.54.

¹⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistiki Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2009), s.18.

¹⁶ Saray, a.g.m., s. 170.

¹⁷ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.12.

kapısı eklenmiştir. Bu kapılar Ata-Dervaza, Pelvan-Dervaza, Taş-Dervaza ve Bağçe Dervaza'dır. Kalenin ana kapısı olan birinci kapı şehrin batı kısmında yer almaktadır. Kenarında bac-hane¹⁸ ve sarraf-hane¹⁹ bulunmaktadır²⁰

Dış kale, batıdan doğuya yaklaşık 2,5 km ve kuzeyden güneye yaklaşık 1,5 km uzanan düzensiz bir şekle sahiptir.²¹ Toplam on kapısı bulunmaktadır. Bunlar Hezâresb Dervaza, Pişkanik, Angarik, Şıhlar, Tozabağ, Şah-ı Merdan, Taşyak, Koş-Dervaza, Gadaylar, Gandiyam kapılarıdır. Şehrin batı kısmında ark²² bulunmaktadır. Bir iç duvar ile kaleden ayrılan mekânda hanın sarayı, Divan-ı Âli, baruthane, cephanelik, darphane, Körünüş-Hane, kış ve yaz camileri, divan kayıt daire, harem daire, mutfaklar, ahırlar ve muhafız odaları vardır. Burada idam cezaları için özel bir alan ve doğu suruna bitişik bir zindan bulunmaktadır.²³

Ana su kaynağı olarak, dış kalenin kuzeyde Harezmi'nin ana kanallarından biri olan Pehlivan'dan kollara ayrılan Sırçalı kanalı kullanılmaktadır. İç kalede su bulunmadığı için iç kalenin sakinleri, evlerine, kapılarının yanına inşa edilen rezervuarlardan ve kuyulardan su getirmek zorunda kalmışlardır.²⁴ Kale duvarları topraktan inşa edilmiştir ve 1,5-2 m genişliğinde, 3-3,5 m yüksekliğindedir. Duvarların üzerinde tüfek atmak için yapılmış mazgallar vardır. Kalenin etrafına hendekler kazıldığı için, taşan sular buralarda toplanır ve kötü kokulu birikintiler oluşur.²⁵

Hive'de yaklaşık 3.000 bulunmaktadır.²⁶ Evler ve çiftlik avluları, on beş ila yirmi fit yüksekliğinde ağır duvarlarla çevrilidir. Düzenli aralıklarla

¹⁸ Vergi toplama yeri.

¹⁹ Para değişim yeri.

²⁰ Çelik, a.g.e., s.12-13.

²¹ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston, Brill Yayınevi, 2003, s.84.

²² Hanın ikametgahi.

²³ Çelik, a.g.e., s.13.

²⁴ Bregel, a.g.e., s.84.

²⁵ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.151-153.

²⁶ Nikolay Nikolayeviç Muraviev, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Department Press, 1871, s.115.

yerleştirilmiş sütunlar ve köşe sütunlarıyla güçlendirilmiştir. Hepsi aynı dikdörtgen plan üzerine inşa edilmiş, yirmi beş ila yetmiş beş metre kare arasındadır. Duvarlar sert çamurdan yapılmıştır.²⁷ Hive evlerinin verandalarında bulunan sütunlar Orta Asya'da meşhurdur. Hive sütununun formu ince ve hafiftir ve sütun başlığı yoktur, üst kirişlere doğrudan monte edilmiştir. Alt kısmı yuvarlaktır ve altında bir erik dalına benzer burgular bulunmaktadır.²⁸ Bir Hive evinin çevresindeki duvarlar içerisinde burada yaşayan sakinlerin konutlarının haricinde atlar, sığırlar ve koyunlar için ahırlar ve birkaç büyük karaağaç tarafından gölgelenen küçük bir temiz su havuzu vardır. Bu karaağaçların altında, yaz boyunca, aile zamanlarının büyük bir bölümünü yemeklerini hazırlayıp yiyerek, örgü örerek ve dinlenerek geçirmektedir.²⁹ McGahan Hive evlerini şu şekilde tasvir etmiştir: "Evlerinin içi karanlık, kasvetli ve rahatsız edicidir, yalnızca duvarlardaki küçük deliklerle aydınlatılır, pencere camı bilinmez, ancak çoğu zaman bir miktar halı, parlak renkli paspaslar, kilim ve minderlerle donatılmıştır."³⁰ Muraviev'in aktardığına göre evler çamurdandır, çok az maliyetlidir, hızla inşa edilir ve az yağmur yağması nedeniyle oldukça dayanıklıdır. İç mekanlar dar, kirli, soğuk ve karanlıktır. Odanın ortasında ateş yakılır ve duman, saman veya paçavralarla kapatılan çatıdaki küçük bir açıklıktan çıkış bulmaktadır. Tavan sadece sazlardan veya kuru dallardan oluşmaktadır.³¹

Nüfus, her birinin oranı bilinmemekle beraber, tüccar ve esnaflar, din ve devlet memurları ve medrese öğrencilerinden meydana gelmektedir. Tüccar ve esnaf nüfusu daha çok tüm şehir pazarlarının da bulunduğu dış kalede yoğunlaşmıştır. Yoğun bir şekilde inşa edilmiş olan ve bitki örtüsü bulunmaya iç kalenin aksine, dış kalede hanların yazlık ikametgahı olan Rafanik'in bahçesi ve hanların ikametgahı haline gelen Nurallah Koyu'nun bahçesi ve sarayı da dahil olmak üzere çok sayıda bahçe bulunmaktadır.³²

²⁷ J. A. MacGahan, "Oasis of Khiva", *Journal of the American Geographical Society of New York*, 6 (1874), s.123.

²⁸ Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London, 1911, s.333.

²⁹ MacGahan, a.g.e., s.123.

³⁰ MacGahan, a.g.e., s.124.

³¹ Muraviev, a.g.e., s.162.

³² Bregel, a.g.e., s.84.

Hive Hanı Mahammed Rahim Han'ın sarayı Hive'de bulunmaktadır. Muraviev'in çizdiği şemaya göre saray sağlam tuğlalardan oluşan bir kale ile çevrelenmiştir.³³ Sarayın bahçelerinden birinde, Rus topraklarını andıran ve hepsi kötü durumda olan yedi top bulunmaktadır.³⁴ Saraya dar bir sokaktan geçerek ulaşılır ve Hana giden geçit yol hatırı sayılır güzellikte tuğlalar ile kaplıdır. İlk avlu çok büyük değildir ve zımparalanmış bir çamur duvarla çevrilidir. İkinci avluda Rus mühimmat parçalarına oldukça benzeyen, arabalara monte edilmiş yedi silah bulunmaktadır. Üçüncü avludan, girişte Han'ın hizmetkarlarının durduğu kapalı bir geçit vardır ve bu koridorun sonunda, diğer üçünden daha büyük, ama hepsinden daha pis ve yer yer yabancı otlarla kaplı dördüncü bir avlu vardır. Han'ın toplantı odası ve çadırı buradadır.³⁵

Şehirde birçok camii inşa edilmiştir. Bunların en büyüğü Hazreti Pehlivan Camiidir.³⁶ XIV. Yüzyılda Hive ve Kongrat hanedanının koruyucusu, şairi ve profesyonel güreşçisi olan Pehlivan Mahmud'un türbesidir. Bu türbe içerisinde medrese ve yazlık camii de bulunmaktadır. 32 m yüksekliğinde bir minare, oyma süslemeli ahşap çatıya sahiptir ve 213 ahşap sütun ile desteklenmektedir. Şehirde bulunan en eski mimari eser Said Alaeddin Türbesi'dir. Bu türbe tıpkı diğer pek çok bina gibi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yeniden inşa edilmiştir.³⁷ Cuma Mescidi, Han Mescidi, Şaleker Mescidi, Atamurad Kuşbeği ve Karayüz mescidleri ile beş medrese ve üç Evliya Türbesi diğer mühim eserler arasındadır.³⁸ Muraviev'in gözlemlerine göre şehirde büyük camiler hariç sağlam bina bulunmamaktadır. Ülkede mülkiyet güvenliği olmadığı için binalar genellikle yalnızca kısa bir süre dayanacak şekilde inşa edilmiştir.³⁹ Sovyet ihtilaline kadar Orta Asya'nın önemli dini merkezlerinden biri olan Hive şehrinde 94 cami ve 63 medrese vardır. Türk-İslam mimarisinin en güzel örnekleri arasında sayılan camiler,

³³ Nariman Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2021, s.120.

³⁴ Muraviev, a.g.e., s.152.

³⁵ Muraviev, a.g.e., s.71-72.

³⁶ Saray, a.g.m., s.170.

³⁷ Bregel, a.g.e., s.84.

³⁸ Saray, a.g.m., s.170.

³⁹ Muraviev, a.g.e., s.162.

medreseler ve kervansaraylar Hive şehrinin bütününde bulunmaktadır.⁴⁰

İslam şehirleri buldukları bölgelerin tarihi ve kültürel mirasını etkilemektedir. İslami düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehrin fiziksel yapısına da yansımakta ve şehre İslami bir kimlik kazandırmaktadır. Hive’de de ortak kimliği sağlayan İslamiyet olup İslam ile beraber kazanılan ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehir dokusuna yansımaktadır. Ulucami, darülimare, cami, medrese, hastane, imaret, çarşı, han, hamam, türbe, çeşme gibi yapılar İslam şehrinin fiziksel yapısının temelidir. Bu yapılar şehrin merkezini de teşkil etmektedir. İslam dünyası açısından büyük şehirler olarak nitelendirilen bölgelerde Ulucami bulunması İslam şehirlerinin karakteristik bir özelliği olarak varsayılabilir.⁴¹ Kuran’ı Kerim’de, bir şehrin estetik kaygılar göz önünde bulundurularak planlanması gerektiği belirtilmektedir. Şehrin güzel bir görüntüye sahip olmasının yanı sıra güvenli olması gerektiğini belirten ayetler de bulunmaktadır.⁴²

Hive’nin Nüfusu ve Etnik Yapısı

Hive Hanlığı 60.000 km² olup bunun 5.000 km²’lik kısmı yerleşim olan vahaları içine almaktadır. Kalan 45.000 km²’lik bölümünü de göçebe aşiretlerin bulunduğu ovalar ve çöllerdir. Hanlığın nüfusunun 1 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 400.000’i yerleşik, geriye kalanları göçebe ve aşiret halinde yaşamaktadır.⁴³ XIX. yüzyıldaki Hive şehrinin nüfusunun kesin sayısı bilinmemektedir; Rus gezginlerin tahminleri 4.000 ile 5.000 arasında rakamlar vermektedir.⁴⁴

Sartlar

Hive temel olarak dört farklı ırk tarafından iskân edilmiştir. Bunlar Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklardır. Sartlar Harezme

⁴⁰ Saray, a.g.m., s.170.

⁴¹ Sevgi Aktüre, “Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası”, *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler*, İstanbul, (1987), s. 25.

⁴² Kuran-ı Kerim, Bakara Sursi, Ayet 126; İbrahim Suresi, Ayet: 35; Sebe Suresi, Ayet: 15.

⁴³ Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.17-18.

⁴⁴ Yuri Bregel, a.g.e., s.84.

Özbeklerden önce yerleşmiştir. Sart kelimesi Türk ya da Türkleşmiş halk için genel bir isim olarak kullanılmaktadır.⁴⁵ Muraviev Sartları kasabalarda yaşayan ve ticaret ile uğraşan bölgenin asıl yerlileri şeklinde tanımlamıştır. Ona göre Sartların belirleyici karakter özellikleri kötü niyetli, menfaatçi, hilekâr ve kurnaz olmalarıdır. Sartların büyük çoğunluğu hali vakti yerinde, varlıklı insanlar olduğunu ve bunu ticarete veya dolandırıcılığa borçlu olduklarını söyler.⁴⁶ Dâhiliye Nazırı ve Hacib makamından olan "mihterler" Sartlardan seçilse de yönetimde aktif rol oynadıkları söylenemez.⁴⁷ Sayılarının 100.000 aile olduğu sanılmakla beraber Muraviev'e göre bundan daha fazla olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁴⁸

Özbekler

XVI ve XVII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'tan Harezmi'e göçen Özbekler dört ana unsurdan oluşmaktadır. Bunlar Uygur-Naymanlar, Kongrat-Kiyatlar, Nukus-Mangıtlar ve Kanglı-Kıpçaklar'dır.

Hanların teşviki ile pek çok Özbek zamanla yerleşik yaşama geçmiştir. Yaklaşık olarak 30.000 aile kadardılar ve genellikle sulama kanalları ve nehirlerin yakınındaki tarıma elverişli kasabalarda oturarak tarım ile ilgilenmekte ve devletin yüksek memuriyetlerini işgal etmektedirler.⁴⁹ Kendilerine has bir yaşam tarzına sahip olan ve yerli halkın kültürünü etkileyen Özbekler, Özbek olmaktan gurur duymaktaydılar.⁵⁰ Muraviev, Özbeklerin karakter özellikleri hakkındaki izlenimini şu şekilde aktarmıştır: *"Hive'deki diğer tüm ırklardan hem yücelik hem de soyluluk bakımından üstündüler; yalandan, her türlü kabalıktan ve paraya ya da toprağa aşırı düşkünlükten nefret ederlerdi. "Bizler sade insanlarız"*

⁴⁵ Zeki Velidi Togan, "Harizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, İstanbul, 1 (1987), s. 253.

⁴⁶ Muraviev, a.g.e., s.110-111.

⁴⁷ Vurgun, a.g.m., s.770.

⁴⁸ Muraviev, s.110-111.

⁴⁹ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz. Harunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, (2016), s.574-575.

⁵⁰ Vurgun, a.g.m., s.770.

derler, “halkımız ticaretimizi devam ettirdiği ve dürüst olduğu takdirde hayat bizi memnun edecektir” derler.”⁵¹

Türkmenler

Türkmenler Hive'nin önemli etnik gruplarından biridir. Bu bölgeye ilk deldiklerinde onlara geçici mülteci muamelesi görmüş, ama yavaş yavaş devamlı yerleşimci olmuşlar ve en sonunda Han'ın ordusunun seçildiği askeri sınıf haline gelmişlerdir. Muraviev'e göre iskân edilmiş Türkmenler arasında yaklaşık 50.000 aile vardır ve bunlar köylerde yerleşmişlerdir.⁵² Türkmenlerin bir kısmı savaşçı bir özelliğe sahip olsa da büyük bir bölümü tarımla uğraşmaktadır.⁵³

Muraviev Türkmenler hakkındaki izlenimini *“Altını severler, acımasız ve dönektirler. Karakterlerinde en göze çarpan özellikleri yağmacı olmaları ve içgüdüsel olarak çalıcı olmalarıdır.”* şeklinde ifade etmekte ve tanrı vergisi olan yağmacı özelliklerinin bu konuda onları ünlü kıldığını söylemektedir.⁵⁴

Karakalpaklar

Hanlığın bir diğer ana etnik grubu da Karakalpaklar'dır. 1743 yılında Kazakların saldırıları neticesinde ilk önce Yeniderya boylarına göçmüşlerdir, daha sonra Muhammed Emin İnak'ın izniyle Aral Denizi'nin güneydoğusuna göç ederek Hive Hanlığına yerleşmişlerdir.⁵⁵ Karakalpaklar bölgenin sulama sisteminin gelişmesinde büyük bir rol oynamışlar, topraklarını daha iyi işletebilmek adına barajlar yapmışlardır.⁵⁶ Balıkçılık ve tarım Karakalpakların ana geçim kaynaklarını teşkil etmektedir.⁵⁷

Yahudiler

Yukarıda belirtilen ırkların yanı sıra Hive Hanlığında Yahudiler ve çok sayıda yabancı köle de bulunmaktadır. Hive Hanlığında Yahudiler

⁵¹ Muraviev, a.g.e., s.111-112.

⁵² Muraviev, a.g.e., s.112-113.

⁵³ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁵⁴ Muraviev, a.g.e., s.112-113.

⁵⁵ Koç, a.g.m., s.576.

⁵⁶ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁵⁷ Koç, a.g.m., s.576.

Hanlığın kurulduğu ilk zamandan beri vardır.⁵⁸ Hive Hanlığında yaşayan Yahudilerin bir kısmının Buhara Hanlığına göç ettiği bilinmektedir.⁵⁹ Muraviev'in dikkatini çeken Hive'de Yahudilerin olması değil, onların Müslüman olduklarını söylemeleri olmuştur.⁶⁰

Köleler

Hive Hanlığında sistematik bir köle ticareti bulunmakta, köleler köle pazarlarında satılmaktadır. Bu kölelerin bir kısmı çapul ve yağma ile elde edilmekte, bir kısmı da savaşlarda esir olarak ele geçirilmektedir.⁶¹ Hive'de Kölelere özel bir kânun yoktur; hayatları, efendilerinin elindedir.⁶² Köleler Ruslardan, İrânlılardan ya da Kürtlerden oluşmaktadır. 3.000 Rus köle olduğu söylenebilir. Onlar genellikle Kırgızlar tarafından Orenburg sınırından kaçırılarak Hive'ye getirilmektedirler. İrânlı kölelerin yaklaşık olarak 30.000 civarında oldukları söylenmektedirler. Kürt köle toplamak çok zor olsa da Hive'de Kürt kölelerin olduğu da görülmektedir. Kölelere ait herhangi bir kânun olmasa da onlar Hive toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir.⁶³

Ticari ve İktisadi Hayat

Tarım

Tarım, hayvancılık ve ticaret Hive'nin iktisadi hayatının temelini teşkil etmektedir. Harezm bölgesi genel olarak kum ve verimsiz topraktan meydana gelse de Amu-Derya nehri sayesinde tarıma elverişli alanlara da sahiptir. Öte yandan bölgedeki kanallar sayesinde verimlilik arttırılarak tarımın gelişmesi desteklenmiştir.⁶⁴ Muraviev, Almanya'nın tamamında Hive'deki kadar iyi ekilmiş topraklar görmediğini ifade etmiştir.⁶⁵

⁵⁸ Muraviev, a.g.e., 114.

⁵⁹ Vurgun, a.g.m., s. 772.

⁶⁰ Muraviev, a.g.e., 114.

⁶¹ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁶² Muraviev, a.g.e., 113.

⁶³ Muraviev, a.g.e., 113.

⁶⁴ Çelik, a.g.e., s.5.

⁶⁵ Muraviev, a.g.e., s.143.

Amu-Derya'dan ayrılmakta olan kanalların çöl toprağını verimli hale getirmesinin yanı sıra kanalların ucuna oluşturulan göller kuraklığın yaşandığı dönemlerde sulama amacıyla kullanılarak tarımın devamlılığını sağlamaktadır.⁶⁶ Bakım ve onarım ile kanalları kullanan kişiler ilgilenmiş, sahip oldukları toprak ve kullandıkları su oranında bakım ve tamirat işçisi göndermişlerdir.⁶⁷ N. N. Muraviev kanalların tarıma etkisi hakkında şu yorumu yapmıştır: *“Çok sayıda su tesisatının kenarına dağılmış verimli tarlalar, bol hasatlar, bağlar ve meyve bahçeleri her yerde görünür. Bu toprakların sahipleri bolluk içerisinde yaşamaktadırlar. Bu hanlıkta yetiştirilen çeşitli türdeki tahılların miktarı halkın talebinin oldukça üzerindedir.”*⁶⁸

Hive'nin toprak türü birçok ziraat türü için elverişlidir. Buğday, pirinç, arpa, mercimek, darı, bakla ve tütün bölgenin en bol mahsulleridir.⁶⁹ Hive'nin tarım hayatında tahılın büyük bir yeri olduğunu, bölgeye gelen Arminus Vambery de vurgulamıştır.⁷⁰ Hive halkının tahılın yanı sıra mısır, üzüm, elma, armut, kiraz, dut gibi çeşitli meyveler yetiştirdiğini ve bu meyvelerin içerisinde en meşhurunun kavun olduğunu belirtir.⁷¹ Kavun, Hive Hanlığı'nın Çin ve Rusya'da en çok rağbet gören ürünlerinden biridir. Muraviev, Hive kavunları hakkında şu yorumu yapmıştır: *“Başta kavun ve karpuz olmak üzere her türlü meyve bu ülkede yetişir. Kavunlar genellikle bir buçuk santim boyundadır ve olağanüstü tatlıdır ve büyüleyici bir kokuya sahiplerdir.”*⁷²

Üretimi ticaret açısından önem taşıyan bir diğer ürünün ipek olduğu söylenebilir. Hive ipeği Buhara'ya ihraç ediliyor, ipekten üretilen kumaşlar ise İran, Hindistan, Afganistan ve Rusya tarafından rağbet görmektedir.⁷³

⁶⁶ Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Haz.Abdülhaluk Çay, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981, s.45.

⁶⁷ Çelik, a.g.e., s.8.

⁶⁸ Muraviev, a.g.e., s.142

⁶⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m.,17.

⁷⁰ Arminus Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011. s.121-122; 139-140.

⁷¹ Muraviev, a.g.e., s.142-143.

⁷² Muraviev, a.g.e., 143.

⁷³ Koç, a.g.m., s,615.

Hayvancılık

Hive'de tarımın bu kadar önemli bir yeri olması, hayvancılığı da beraberinde getirmektedir. Tarım yapan çiftçiler ürünlerinin tarla sürmek ya da ürünleri taşımak gibi işlerde öküz, deve ve at gibi büyükbaş hayvan kullanmaktaydılar. Hive'nin geniş meralarında başta koyun ve keçi olmak üzere her cins hayvan beslenebilir. Merada yetiştirilen koyunların yünü, derisi ve etinden faydalanmaktaydılar. Kaplan, sırtlan gibi vahşi hayvanlar Aral Gölü'ne komşu olan kısımda vardır.⁷⁴

Ticaret

Hive'nin iktisadi hayatı tarım ve hayvancılığın yanı sıra bunlardan elde edilen ürünlere ve bu ürünlerin işlenmesinden ileri gelen iş kollarına da dayanmaktadır. Bunun yanı sıra Hive'nin ticaret yolları üzerinde bulunması Hive'yi ticaret açısından şanslı bir bölge haline getirmektedir. İpek Yolu olarak isimlendirilen ve Hindistan, İran, Anadolu ve Suriye gibi farklı bölgelere varan Orta Asya ticaret yolu Hive ticaretinde etkilidir.⁷⁵

Çin'den ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanları Türkistan'ın merkezlerinden biri olan Hive'ye de uğrayarak, burada mallarını Hive halısı ve Hive'ye İran'dan ve Rusya'dan gelmiş olan diğer mallar ile değiştirip ülkelerine dönerdi. Hive'nin ticaret yolları üzerinde bulunması ülkelerin kervanlarının Hive'den geçebilmek için Hive hükümetine vergi ödemelerini gerektirirdi.⁷⁶

Öte yandan, Rus ticaret yolunun Mangışlak'tan geçmesi Hive ticaretine hareket katan etmenlerden biridir. Hive'nin Mağışlak, Maveraünnehir ve Deşt-i Kıpçak arasında bulunan ticaret yolu üzerinde bulunması Hive'nin ticari bir merkez haline gelmesine yardımcı olmuştur.⁷⁷

XIX. yüzyılda Hive Hanlığının Rusya'ya pamuklu kumaş, meyve, değerli taşlar, pamuk ürünleri, işlenmiş ipek kumaş, halı, kilim, kuzu

⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.17; Koç, a.g.e., 615.

⁷⁵ Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2006, s.22-23.

⁷⁶ Saray, a.g.m., s.170.

⁷⁷ Çelik, a.g.e., s.1-4.

derisi, sayga boynuzu, kürk elbiseler, kaşmir şal, kök boya, pirinç, keçi kılı, çay vb. ürünleri; Rusya'nın ise Hive'ye madeni para biçiminde gümüş ve altın, bakır, demir vb. madenler, pamuklu kumaş, ipek ve yün kumaş, marangoz mamulü, deri, boya, porselen eşya, bal ve şeker ihraç ettiği bilinmektedir. Buhara, Rusya ve İran Hive'nin en sık ticaret yaptığı bölgeler olsa da bunların dışında diğer bölgelerle de ticari ilişkileri bulunmaktadır. Hiveliler Kazaklardan koyun ve at almakta; Çin, Türkiye ve diğer ülkelere de halı ve karadul kuzularının postlarını ihraç etmekteydiler.⁷⁸

Kanalların yalnızca tarımla değil gemi taşımacılığıyla da ticarete büyük katkı sunmaktadır. Hanın mülkü olan Pehlivan-Ata kanalı Hive'nin güneyinde bulunan en büyük kanaldır. Bu kanal sayesinde gemiler Hive'ye kadar gelebilir ve kanalın üzerine inşa edilen köprü sayesinde yol Ürgenç'e kadar ulaşmaktadır. Böylece ticaret yapmak kolaylaşır ve mallar bu nehir ve köprü vasıtası ile kolayca taşınabilirdi.⁷⁹

Hive'de köle kullanımı ve ticareti de oldukça yaygındır. Muraviev kölelerin ırkları, köle edinim yolları, onlara yapılan muamele vb. konularda oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Muraviev'in aktardığına göre Hive'de yaklaşık 30.000 İranlı, 3.000 Rus köle bulunmaktadır.⁸⁰ Hive esir pazarına Rus, İranlı ve Kürt esirler sağlanmaktadır. Türkmenler İranlıları ve Kürtleri, Astrabad ve Horasan'da tutsak etmekte; Kırgızlar ise Rusları Orenburg sınırında kaçırmaktaydılar. Köle olarak kaçırılan insanlar Hive'ye sürüklenerek burada ticari amaçla pazarda satışa sunulmaktaydılar. Rus esirler en çok talep edilen türdür. Muraviev'e göre bunun nedeni onların fiziksel faaliyetleri ve güçlü oluşları ile bilgi seviyelerindeki üstünlüktür. Genç ve sağlıklı bir Rus köle 60-90 tila arasında değişen gelir getirmektedir.⁸¹

Hive şehrinde yaşayan insanların ticaret hayatında şehir merkezlerinde kurulmakta olan pazarların önemi büyüktür. Haftada iki kere Pazar kurulmaktadır. Muraviev, Hive'de Hanların belirlemiş olduğu zaman ve bölgede kurulmakta olan pazarları Avrupa kasabalarındaki

⁷⁸ Koç, a.g.m., s.616-617.

⁷⁹ Çelik, a.g.e., s.7-8.

⁸⁰ Muraviev, a.g.e., s.58.

⁸¹ Muraviev, a.g.e., s.148

sıradan pazarlara benzetmiştir. Ayrıca Hive'nin Rusya için tüm Asya malları ve Rud pazarı için bir depo hizmeti gördüğü için ticarete büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir.⁸²

Bu bilgilere rağmen Hive'nin Harezmi'deki ticaret ve zanaatların ana merkezi olmadığı; bu rolün, aynı zamanda çok daha büyük bir nüfusa sahip olan Urgenç şehrinin rolü olduğu söylenebilir. Hive'nin önemi, hanlığın başkenti ve merkezi idaresinin merkezi olması yanında, hanlık içindeki İslami kurumların (cami ve medreseler) en yoğun olduğu yer olmasıdır.⁸³ Hatta Muraviev Hive ticareti hakkında *“Ticaret hem iç hem de dış, Sartlar'ın elindeydi; ülke ticareti önemsizdi ve sadece panayırlarda tahıl ve madeni eşya ile köle satışıyla sınırlıydı. Ticaret hanlıkta her zaman ve mekânda yapılan bir iş değildi. İç piyasa ürünlerinde, Hive çok yetersizdi ve diğer devletlerle önemli denebilecek bir ticareti yoktu. Ancak onun, kıraç bozkırın tam ortasında olan, ayrıca Rus ticaret yolu ile tüm Asya'nın tam merkezinde olan konumu, ona sayısız Asya malının deposu olma imkanını vermiştir.”* yorumunu yapmıştır.⁸⁴

Sosyal ve Entelektüel Hayat

Orta Asya'da göçebe ve yerleşik yaşam, iskân ve toplumsal örgütlenme biçimini direkt olarak etkilemiştir. Tarım ve hayvancılığa elverişli ovalardaki yerleşik nüfusun yanı sıra çöller ve bozkırda göçebe nüfus da yaşamını sürdürmektedir.⁸⁵ Göçebe ve yerleşik yaşamın iç içe varlığını sürdürmesi, bu iki unsurun sahip olduğu farklı ekonomik, kültürel ve sosyal etkenlerin şehirlerdeki günlük yaşamı her açıdan etkilemesine sebebiyet vermiştir.⁸⁶

⁸² Muraviev, a.g.e., s. 144.

⁸³ Bregel, a.g.e., s.84.

⁸⁴ Muraviev, a.g.e., s.144.

⁸⁵ Jean Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık. Çev. L. Aslan, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2001, s.37-47

⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.9.

Sosyal Hayat

Hive'de en yaygın eğlencelerden biri hayvan dövüşleridir. 1880'li yıllarda Hive'ye giden Henry Moser⁸⁷, Özbeklerin en yaygın vakit geçirme etkinliğinin koç dövüşü olduğunu aktarmıştır.⁸⁸ Muraviev'in aktardığına göreyse Özbeklerin başlıca uğraşlarından biri ve kesinlikle en büyük eğlencesi, yaban keçilerini ve kuşları avlamaktır. Yarışmayı severler ve yarışlar konusunda yeteneklilerdir. Neredeyse hepsi satranç oynar ve bazıları satrançta büyük bir ustalık kazanmıştır. Ayrıca, satrançta olduğu gibi, otuz iki eşit değerin kullanıldığı ve "Etel" adı verilen bir tür masa oyunu da oynarlar.⁸⁹

Hiveliler son derece misafirperver bir halktır. Misafirperverliklerinin başında yemeğe davet etmek gelmektedir⁹⁰ Pilav Türkistan hanlıklarının genelinde çok sevilmekte ve pilavın birçok çeşidini yapmaktadır. Çörek ve kaymak da Hive halkı tarafından sık tüketilen besinlerdendir⁹¹. İçecek olarak ise sıklıkla yeşil çay tükettikleri bilinmektedir.⁹²

Hive içerisinde yaşayan halklar birbirlerinden farklı giyinmektedirler. Özbekler başlarına kalpak takmakta, tabanı kalın bir çizme ve uzun bir gömlek giymektedirler.⁹³ Özbeklerin takmakta olduğu bu şapka ve sarıklar insanların statüsü hakkında bilgi vermektedir. Şapka genişledikçe kişiye gösterilen saygı da artmaktadır. Türkmenler genellikle siyah kuzu derisinden yapılmış olan daha küçük ve başa oturan bir şapka takmaktadırlar.⁹⁴

⁸⁷ Henry Moser hakkında detaylı bilgi için bkz: Oktay Berber, "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.5, 2020.

⁸⁸ Arminus Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, Elibron Classics, London, 2004, s.173. 49.

⁸⁹ Muraviev, a.g.e., s.162-163.

⁹⁰ Kutay, a.g.e., s.60-62.

⁹¹ Januarius Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev. Kolağası Ahmed, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, s.192.

⁹² MacGahan, a.g.e., s.185-186.

⁹³ Kutay, s.g.e., s.60-62

⁹⁴ James Abbott, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, Vol.I, Wm. H. Allen and Co., London, 1843, s.69.

İmam, hacı, molla, kadı gibi saygınlık sahibi kişiler başlarına sarık takarken, tüccarlar mütevazı boyutlarda, "çalma" olarak adlandırılan bir başlık takmayı tercih etmektedir.⁹⁵

Hive kadınlarının geneli dışarı çıkarken eski kıyafetler giyerlerdi ve yüzlerine at kılından yapılmış peçe takarlardı.⁹⁶ Muraviev kadınların kıyafetini "çok tuhaf bir kostüm giyerler ve genellikle peçeyle dolaşırlar." Şeklinde yorumlamıştır. Muraviev'in izlenimlerine göre bütün Hiveliler çok kıskançtır. Karılarını harelere kapatırlar ve hiç kimsenin, en yakın akrabasının bile, kadın dairelerine girmesine izin verilmez. Kadınlar, yalnızlık ve can sıkıntısına mahkûm edilir. Onlar köledir ve bir adamın ölümü halinde, oğul onları dilediği gibi satma hakkına sahiptir. Hive kadınları genellikle yaptıkları ev işleri haricinde oya ve örgü gibi el işlerinde kabiliyetlidirler. Deve tüyünden kepenk ve yorgan yaparlar ve yaptıkları kuşaklar oldukça değerlidir.⁹⁷

Entelektüel Hayat

Hive hanları birçok şehirde yüksek eğitim kurumları ve mektepler inşa ettirerek Harezmi'de bilimin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Muraviev'in Hive'yi ziyaret ettiği dönemde Hive hanı olan Muhammed Rahim Han'da âlim ve sanatkarları himaye etmesiyle bilinen bir handır.⁹⁸ Hive birçok medrese inşa etmiş olsa da bu medreseler Buhara'daki medreseler ile kıyaslanamayacak derecede gerideydiler.⁹⁹

XIX. yüzyılda Hive Hanlığını araştıran M. İvanin, Hive'de pek çok tahsilli insan olduğunu söylese de aynı yüzyılda Hive'de giden Muraviev bunun tam zıttını iddia etmiştir. Muraviev Hive halkının aydınlanma ve eğitim ölçeğinde çok gerilerde olduğunu, çok azının okuyup yazabildiğini, astronomi konusunda neredeyse tamamen cehalet içinde olduklarını, tıbbın diğer bilimlere göre daha gelişmiş olsa bile yine de emekleme aşamasında olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ Zeki Velidi Togan'ın

⁹⁵ Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1884, s.72.

⁹⁶ MacGahan, a.g.e., s.186.

⁹⁷ Suavi, s.g.e., s.92.

⁹⁸ Saray, a.g.m., s.170.

⁹⁹ Koç, a.g.m., s.623.

¹⁰⁰ Muraviev, s.g.e., s.166; Koç, a.g.m., s.623.

ifadeleri de Muraviev'in gözlemlerini destekler niteliktedir. Togan'a göre Harezmi bölgesi 16. ve XIX. yüzyıllarda entelektüel hayat ve bilim açısından gerileme yaşamıştır.¹⁰¹

Öte yandan Hive hanları tarih yazıcılığına son derece önem vermiştir. Özbek hükümdarları tarihçileri desteklemiş, atalarının başarılarını gelecek nesillere aktarabilmek istemişlerdir. Hiveli tarihçiler sadece Hive'nin değil tüm Türkistan bölgesinin tarihini araştırmış ve çok değerli bilgiler vermişlerdir.¹⁰²

Sonuç

Coğrafi koşulları nedeniyle sınırlarını belirlemesi oldukça zor olan Hive, etrafı bozkır ve vahalarla çevrili bir şehirdir. Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar şehrin ana etnik yapısını meydana getirmektedir. Dış kale ve iç kale şeklinde ikiye ayrılan şehir, kerpiç evleri, dar sokakları ve mimarisiyle Orta Asya İslam devletlerine özgü karakteristik yapısını korumaktadır.

Max Weber'in "The City" deki sosyolojik açıklamaları ile genel kabul gören Batı Şehri (Occidental City) ve Doğu Şehri (Oriental City) kavramsallaştırmasında bir doğu şehrinde olması gerektiğini iddia ettiği gibi Hive şehrinin kalesi ve surları bulunmaktadır. Weber'in doğu şehirlerine atfettiği bir diğer özellikse bu şehirlerin bir pazarının olmasıdır. Hive'nin bir pazarının olduğu ve bu pazarın hem şehrin hem de civar şehirlerden insanların gereksinimlerini karşılama konusunda önemli bir fonksiyonu olduğu bilinmektedir. Fakat Weber'e göre bir yerleşimin şehir sayılabilmesi için ekonomik etkinliğin sanayi ve ticaret olması gerekmektedir. Ancak incelendiği üzere Hive şehrinin başlıca ekonomik etkinliği tarım, hayvancılık ve ticarettir.

Ekonomik ve iktisadi fonksiyonlarının yanı sıra şehrin birtakım kültürel ve sosyal fonksiyonları da bulunmaktadır. Ticaret yollarının Hive'den geçmesi sayesinde, bu ticaret merkezinin etrafında büyük bir kültür ülkesi meydana gelmiştir. Hem göçebe hem de yerleşik yaşamın varlığını sürdürmesi bu iki farklı yaşam stilinden meydana gelen farklı iktisadi, sosyal ve entelektüel unsurların Hive'deki günlük yaşamı tüm

¹⁰¹ Togan, a.g.m., s.253.

¹⁰² Saray, a.g.m., s.170.

yönleri ile etkilemesine neden olmuştur. Türkistan hanlıklarına bakıldığında Buhara kadar olmasa da Hive'nin mimari ve entelektüel yönden gelişmiş bir merkez olduğu söylenebilir.

Orta Asya'nın mühim şehirlerinden biri olan Hive şehri, hanlığın yönetildiği ve hanın yaşadığı şehir olması açısından da dikkat çekicidir. XIX. yüzyılın ilk yarısında kendisine has yaşam ve yönetim şekline sahip olan Hive hanlığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus işgali ile karşı karşıya kalmıştır. Coğrafi koşullardan dolayı işgal edilmesi oldukça zor olan Hive, 1873 yılı itibariyle Rusların etkisine girmiştir. Hive Hanlığı'nın özgürlüğünü kaybetmesinin sonuçları şehir yaşamına da ağır bir şekilde yansımıştır. Rus halkından insanlar Hive'ye yerleştirilmiştir ve işgal edilen bölgede kültürel, dini, milli, eğitim vb. alanlarda asimilasyon politikası yürütülmüştür.

Kaynakça

Abbott, James, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, 1, London 1843.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistiki Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, (2009), s. 1-22.

Aktüre, Sevgi, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, İstanbul 1987.

Alpargu, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, Sakarya 2019.

Berber, Oktay, "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezin: Henri Moser ve Eserleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5, (2020), s. 161-176..

Bilal Çelik, *Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2004.

Bonvalot, Gabriel, *Esir Yurt Orta Asya*, Çev. M. Reşat Uzman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1884.

Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Yayınevi, Boston 2003.

Findley, Carter Vaughn, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006.

Hasanov, Nariman, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2021.

Koç, Dinçer, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Harunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, (2016), s. 572-631.

Kuran-ı Kerim, Bakara Sursi, Ayet 126; İbrahim Suresi, Ayet: 35; Sebe Suresi, Ayet: 15.

Kutay, Cemal, *Sahte Derviş*, Artık Yayınları, İstanbul 1998.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 38, İstanbul 2010.

MacGahan, Januarius Aloysius, "Oasis of Khiva", *Journal of the American Geographical Society of New York*, 6, New York 1874.

MacGahan, Januarius Aloysius, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev. Kolağası Ahmed, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.

Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Muraviev, Nikolay Nikolayeviç, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Department Press, 1871.

Olufsen, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, London 1911.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Aslan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2001.

Saray, Mehmet "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 18, İstanbul 1998.

Suavi, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. Abdülhaluk Çay, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Togan, Zeki Velidi, "Harizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 1, İstanbul 1987.

V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006.

Vambery, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

Vambery, Arminius, *Sketches of Central Asia*, Elibron Classics, London 2004.

Vurgun, Seda Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8, Ankara 2013.

Extended Abstract

The lands of the Khiva Khanate are located in Harezmi where the roads connecting the political and economic centers of Central Asia pass. This place has always been wondered by Westerners. Because it is difficult to reach this place and the people do not welcome foreigners. Due to this curiosity of the West towards the East, many people tried to visit the region. One of them is Nikolay Nikolayevich Muraviev. Muraviev comes from a well-established family, who have served the Russian army. Muraviev takes part in the expedition planned by the Georgian Military Governor and Russian Imperial Service Infantry General Commander Alexis Petrovitsh Jermalof to the East Coast of the Caspian Sea to establish relations with the nomadic Turkmens in the region. With this project, Muraviev, together with Ponomarev, went to the eastern shore of the Caspian, and then proceeded to Khiva alone. Here he fulfilled his responsibilities such as negotiating an alliance with Mohammed Rahim Khan, giving a description of the country and its inhabitants, compiling a geographical description of the coasts, giving information about the mines and exploring possible routes to India. He recorded a lot of information about the Hive by keeping a travel report during his trip. Nikolay Nikolayevich Muraviev's work named *Putoshestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820*, which gave detailed information about the city of Khiva in his report, was taken as the main source in the study.

The concept of "city", which is Persian in origin, refers to large centers where most of the working-age population is engaged in trade, industry and administration. Cities are settlements where some activities that cover all aspects of social life are seen and where there is economic and cultural accumulation. The concept of Islamic City is a concept used in orientalist literature to describe cities in the Arab world. This approach, which limits Islam to the Arab world, theoretically excludes non-Arab Muslim cities. However, the city of Khiva can be named as a Turkish-Islamic city because it has adopted the Islamic thought system and understanding of life, and because it is a Turkish city.

The city of Khiva was built on two canals that separated from the Amu-Darya. While the outer part of the city walls is surrounded by

gardens and trees, the inner part is densely built and has no vegetation. The city is surrounded by a water-filled moat, which is crossed by a specially built bridge. It consists of two parts, the inner castle and the outer castle.

While the inner castle has a rectangular shape, the shape of the outer castle is rather formless. There are four gates in the inner castle and ten gates in the outer castle. While there is a water channel in the outer castle, there is no water in the inner castle. Those living in the inner castle obtain their supplies from the wells built near their gates. The houses were usually built on a rectangular plan and surrounded by walls made of hard mud, fifteen to twenty-five feet high. In addition to the houses, there are stables, a fresh water source, and a few elm trees to provide shade within the wall. The residents of the house spend most of their time outdoors under these trees during the summer. Islam, which formed the common identity of the people of Khiva, was also reflected in the architecture. There are many mosques and religious institutions in the city.

The exact figure of the city population in the 19th century is not known; estimates of Russian travellers give figures between 4,000 and 5,000 (apparently, only for the Ichan-qala). At the beginning of the 20th century the population (apparently, the citadel and outer castlecombined) was more than 19,000. These are Sarts, Uzbeks, Turkmens and Karakalpaks. Some of the population is settled and some of them have adopted a nomadic lifestyle. Sarts settled in Harezmi before the Uzbeks. The Uzbeks migrated from Deşt-i Kıpçak to Harezmi in the 16th and 17th centuries, and with the encouragement of the Khans, they settled down in time. When the Turkmens first penetrated the area, they were treated as temporary refugees, but gradually they became permanent settlers and eventually became the military class chosen by the Khan's army. As a result of the Kazakh attacks in 1743, the Karakalpaks migrated first to the New Derya tribes and then to the southeast of the Aral Sea and settled in the Khiva Khanate.

The trade of the city of Khiva was shaped around agriculture and animal husbandry. The Harezmi region generally consists of sand and infertile soil, but it also has arable lands thanks to the Amu-Derya river. On the other hand, thanks to the canals in the region, the development

of agriculture was supported by increasing productivity. These canals have both made the desert lands fertile and used for irrigation purposes, ensuring the continuity of agriculture. Many products are grown in the region, especially wheat, rice, barley, lentils, millet, broad beans, tobacco, silk, corn, grapes, apples, pears, cherries, mulberries and melons.

Another source of income for the people of Khiva is Livestock. Sheep and goats are generally grown in Hive pastures. The wool, skin and meat of the animals raised in the pasture are a source of income for the people. In addition, farmers engaged in agriculture used animals such as oxen, cows and horses to plow their fields and carry loads.

In addition to agriculture and animal husbandry, economic life is based on the products obtained from them and the business lines resulting from the processing of these products. The fact that Khiva is on the trade routes makes Khiva a lucky region in terms of trade. In the 19th century, the Khanate of Khiva brought cotton fabric, fruit, precious stones, cotton products, processed silk fabric, carpets, rugs, lambskin, horns, fur dresses, cashmere shawls, madder, rice, goat hair, tea, etc. to Russia; on the other hand, Russia brought silver and gold, copper, iron, etc. to Khiva in the form of coins. It is known to export mines, cotton fabric, silk and wool fabric, carpentry products, leather, paint, porcelain ware, honey and sugar. Although Bukhara, Russia and Iran are the regions where Khiva trades most frequently, it also has commercial relations with other regions. The Khiva people buy sheep and horses from the Kazakhs; They were also exporting carpets and skins of black widow lambs to China, Turkey and other countries. Also, the use and trade of slaves is very common in Khiva. According to Muraviev, there were approximately 30,000 Iranian and 3,000 Russian slaves in Khiva.

Thanks to the trade routes passing through Khiva, a great cultural country has emerged around this trade center. The existence of both nomadic and settled life has caused the different economic, social and intellectual elements of these two different life styles to affect the daily life in Khiva in all aspects.

In addition to its economic functions, the city also has some cultural and social functions. Nomadic and settled life in Central Asia directly affected the settlement and social organization. In addition to the

settled population in the plains suitable for agriculture and animal husbandry, the nomadic population also lives in the deserts and steppes. The intertwined existence of nomadic and settled life has caused the different economic, cultural and social factors of these two elements to affect daily life in cities in every aspect.

The most common forms of entertainment among the Hive are animal fights and hunting. They like competitions and are pretty good at it. Almost all of them play chess. They also play a type of board game called "Etel".

Known for being an extremely hospitable people, the Khiva people dress quite differently from each other. For example, Uzbeks wear a cap on their head, thick-soled boots and a long shirt. Turkmens usually wear a smaller fitted hat made of black lambskin. Women, on the other hand, wore old clothes and a veil made of horsehair when they went out.

The Khans of Khiva contributed to the advancement of science in Harezmi by having higher education institutions and schools built in many cities. Mohammed Rahim Khan is a Khiva Khan known for supporting artisans and scholars. In addition, the Khans of Khiva gave great importance to historiography. Uzbek rulers supported historians and wanted to pass on the successes of their ancestors to future generations. Khiva historians have researched the history of not only Khiva but also the entire Turkestan region and have obtained valuable information.

The Khiva Khanate, whose physical appearance, economic life, ethnic origin and population, social life and intellectual life were discussed, had a unique way of life and administration in the first half of the 19th century. But after the second half of the 19th century, it was faced with Russian occupation. Khiva came under the influence of the Russians in 1873. The consequences of the Khiva Khanate losing its freedom were heavily reflected in the city life. Russian people settled in Khiva and assimilated the people of Khiva culturally, religiously, nationally and educationally.